

Hulpverlening in 's-Hertogenbosch bij de watersnoden van 1740 en 1861

FRANCIEN VAN DEN HEUVEL

Inleiding

Tijdschrift voor
Waterstaatsgeschiedenis
24 (2015) 1, 3-10

Sinds de jaren 1990 is in de cultuurgeschiedenis meer aandacht ontstaan voor de bestudering van rampen vanuit een langetermijnperspectief en hoe de samenleving reageerde op de vaak terugkerende noden. Tot die tijd werden rampen vooral gezien en beschreven als op zichzelf staande gebeurtenissen. Denk hierbij aan de herdenkingsboeken die na bijvoorbeeld een watersnood uitkwamen en die mede geschreven werden om financiële middelen in te zamelen voor de slachtoffers.¹ Nu wordt er meer bestudeerd wat de impact van een ramp op langere termijn is geweest en of een ramp heeft geleid tot bepaalde leerprocessen.² Dit veranderend inzicht van historici komt onder meer voort uit de waarschuwingen die uitgingen van het rapport *De grenzen aan de groei* (1972) van de Club van Rome,³ en in het voetspoor daarvan uit de toenemende aandacht voor milieu- en klimaatveranderingen in het algemeen en voor de wereldwijd voorkomende natuurrampen. Dit leidde er mede toe dat er ook vanuit de geschiedwetenschap interesse groeide voor de bestudering van het klimaat, klimaatextremen en de gevolgen daarvan. In de jaren 1990 resulteerde dit in de opkomst van *environmental* en *disaster history* in de Verenigde Staten. Spoedig vond deze navolging in Europa, allereerst in Zwitserland en Duitsland en daarna ook in andere (niet-) Europese landen. Voor hun onderzoek namen historici bovendien inzichten over die werden ontleend aan andere wetenschapsgebieden zoals de culturele antropologie. Onderkend werd dat natuurkrachten vooral desastreus kunnen zijn binnen sociale en culturele samenlevingen.

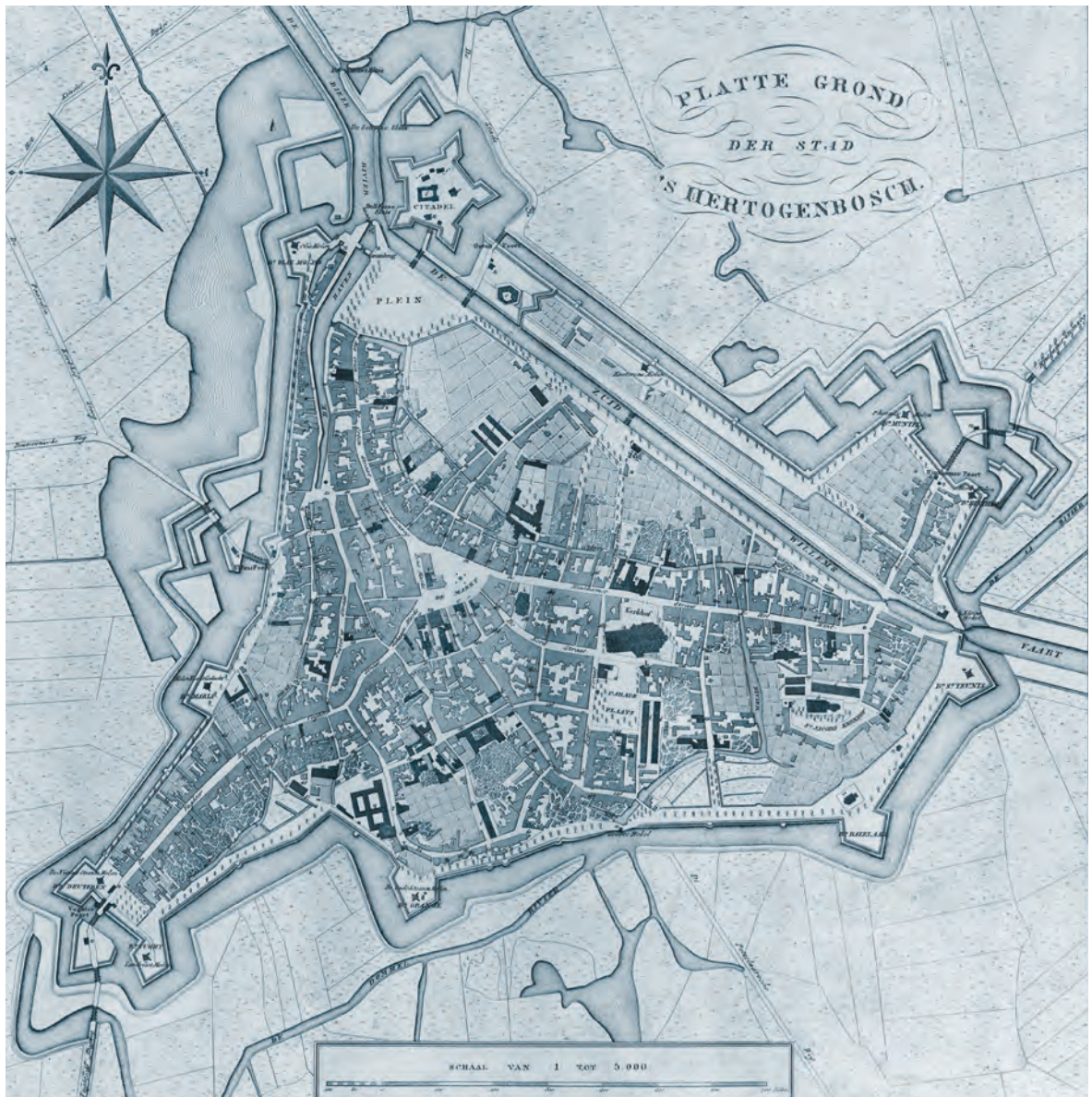
Onderzoeksvraag

Binnen dit conceptuele kader richt dit artikel zich op de wijze waarop de stad 's-Hertogenbosch omging met de gevolgen van het steeds terugkerende hoog water en van de ijsvloeden in de achttiende en negentiende eeuw. In 1740 maakte 's-Hertogenbosch onderdeel uit van Generaliteitsland Brabant in de Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden en werd het rechtstreeks bestuurd door de Staten-Generaal. Met de komst van de Bataafse Republiek in 1795, gevolgd door het Koninkrijk Holland in 1806 en het (Vereenigd) Koninkrijk der Nederlanden in 1815 kreeg Noord-Brabant weer een vertegenwoordiging in de Staten-Generaal en werd 's-Hertogenbosch provinciehoofdstad. De stad had tot 1874 de vestingstatus en huisvestte verschillende legeronderdelen. In dit artikel onderzoeken wij de volgende vraag: Welke veranderingen traden er op bij de hulpverlening tijdens de watersnoodrampen van 1740 en 1861 in 's-Hertogenbosch? Bovendien onderzoeken wij of de veranderende staatkundige situatie van invloed is geweest op de hulpverlening.

1 Een voorbeeld hiervan is: *Beschrijving van den Nederlandschen watersnood in Louwmaand van 1820* (Amsterdam 1820). In dit gedenkboek wordt de gehele ramp van 1820 beschreven. De opbrengst van het boek ging naar de slachtoffers.

2 Onder leerprocessen wordt hier verstaan dat een samenleving maatregelen gaat treffen om overstromingsgevaar in de toekomst te voorkomen of te verminderen en de hulpverlening te verbeteren.

3 De Club van Rome is een wereldwijd netwerk en een centrum voor kennis en innovatie, ten behoeve van een duurzame samenleving. De Club van Rome bestaat uit internationale wetenschappers, economen, zakenmensen, ambtenaren en (voormalige) staatshoofden van alle vijf de continenten. Het zijn langetermijndenkers die op een systemische, interdisciplinaire en holistische manier werken aan een betere wereld. Bron: <http://clubofrome.nl/>, geraadpleegd 14-6-2015.

De waterstaatkundige problematiek rond 's-Hertogenbosch

Tot ver in de twintigste eeuw was hoog water in 's-Hertogenbosch en in de omgeving een steeds terugkerend probleem. Dit kwam onder meer door de geografische ligging van de stad. De riviertjes de Dommel en de Aa stroomden bij 's-Hertogenbosch samen in de Dieze die vervolgens in de Maas uitmondde. Als er niet genoeg water op de Maas afgevoerd kon worden, ontstond er overlast. Dit kwam vooral voor in de winter als bij hoog water op de Waal zich ook ijsdammen vormden. De Waal stond bij Heerewaarden en bij kasteel Loevestein nabij Woudrichem in open verbinding met de Maas. Als de Waal een te beperkte afvoercapaciteit had door bijvoorbeeld ijsdammen stroomde het water in de Maas. Daar werd de waterstand dan zo hoog dat de Dieze niet meer kon afwateren waardoor het overtollige water de stad en omgeving inundeerde. Dit effect werd nog versterkt doordat de Maas niet overal was bedijkt zoals bij Bokhoven. Het water van de Dommel en de Aa dat niet door de Dieze kon, verzamelde zich in het Bossche Broek en zocht een uitweg in westelijke richting waar het Bossche Veld overstroomd werd. Dit veld werd van twee kanten benaderd door water, want als de Maas bij Bokhoven buiten haar oevers trad, stroomde het water eveneens richting het Bossche Veld.⁴ Nog groter werd de overlast als

Afb. 1. Plattegrond van 's-Hertogenbosch. Detail litho door Dl. Veelwaard Junior naar J.B. Drossaers. Brabants Historisch Informatiecentrum, 's-Hertogenbosch, nr. 343-00411.

⁴ Ad van Drunen, Ed Smits, Bram Steketee, Gerard van de Ven en Hans Willems, 'Vestingstad in een moeras Een geografische beschrijving', in: A. Vos (red.), 's-Hertogenbosch. De geschiedenis van een Brabantse stad 1629-1990 (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1997), 37-53, aldaar 40.

de rivierdijken braken en het rivierengebied tussen Waal en Maas evenals de dorpjes, gelegen langs de linker Maasoever in Noord-Brabant, zwaar getroffen werden. In de periode 1740-1799 werd 's-Hertogenbosch negen keer getroffen door wateroverlast, in de negentiende eeuw dertien keer en in de twintigste eeuw twee keer, voor het laatst in 1995.⁵

De kerstfloed van 1740

In december 1740 signaleerde men sterk wassend water op de Nederlandse rivieren.⁶ Elders in West-Europa kampte men al met overstromingen. De Staten van Holland waren hiervan op de hoogte; immers Cornelis Velsen, klerk op de secretarie aldaar, verzamelde vele persberichten waaruit bleek dat op tal van plaatsen in Frankrijk en Italië, maar ook in het Kleefs-Gelders grensgebied de rivieren buiten hun oevers waren getreden.⁷ In Maastricht liepen de muren langs de Maas veel schade op en na een overstroming in Maaseik op 13 december vond er twee dagen later een dijkdoorbraak plaats bij Grave. Na deze doorbraak volgde op 17 december 1740 nog een tweede in de linker Maasdijk bij Boxmeer en trad de Beerse overlaat in werking.⁸ Zo kwamen in december 1740 eerst de landen van Cuijk en Ravenstein blank te staan en bereikte het water daarna nog voor Kerstmis 's-Hertogenbosch.⁹ Het hoge water op de Rijn had inmiddels ook zijn tol geëist en er ontstonden diverse dijkdoorbraken bij Lobith en Pannerden en bij Elden. Op 24 december braken er dijken door langs de Waal bij Bemmelen, langs de Maas bij Hedikhuizen en Oijen en langs de Lek bij Lexmond. Ook volgden er op 25 december 1740 en 3 januari 1741 nog zes dijkdoorbraken langs de Linge die vooral het Vijfherenland en de Alblasserwaard troffen.¹⁰

5 Overstromingsjaren waren: 1740, 1747, 1751, 1757, 1764, 1781, 1795, 1796, 1799, 1809, 1820, 1824, 1827, 1834, 1850, 1855, 1861, 1871, 1876, 1880, 1880-1881, 1882-1883, 1910 en 1995.

6 J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*. Dl. 5, 1675-1750 (Franeker 2006), 701.

7 Buisman, *Duizend jaar*, 701-702.

8 De Beerse Overlaat is een kale en onbepaalde traverse van Beers langs Oss naar Bokhoven.

9 Buisman, *Duizend jaar*, 703.

10 *Ibidem*, 704-705.

11 Resoluties schepenen, Stadsarchief (SA), 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief (OSA), inv.nr. 432, fo. 127.

12 Resolutieregister A. van Heurn, SA, OSA inv.nr. 358, fo. 302; inv.nr. 359, fo. 7.

13 Resoluties schepenen, SA, OSA, inv.nr. 432, fo. 125-126.

14 Hier is het contemporaine taalgebruik overgenomen. Tegenwoordig spreken we over een psychiatrische inrichting met patiënten en verpleegkundigen.

Hulpverlening in 's-Hertogenbosch in 1740

Op 24 december 1740 was het water in 's-Hertogenbosch tot excessieve hoogte gestegen en stonden alle straten van de stad met uitzondering van de Markt en enkele daarom heen liggende straten onder water. De schepenen van de stad onder leiding van president Mr. H.B. Martini vergaderden tweemaal per dag en coördineerden de hulpverlening.¹¹ Op dat moment was de Meierij van 's-Hertogenbosch, een landstreek in oostelijk Noord-Brabant, door het hoge water al een week van de stad afgesneden en was de invoer van graan onmogelijk. Het probleem van de broodvoorziening werd nog nijpender toen op 24 december diverse bakkerijen onder water stonden. Er waren nog slechts drie bakovens beschikbaar. De dekens van het bakkersgilde overlegden met de schepenen. Dit resulteerde erin dat er rogge en brandstof vanuit de stadsvoorraad beschikbaar gesteld werd.¹² De politierentmeester werd belast met het ontvangen van het gebakken brood en het inrichten van een broodmagazijn op het stadhuis om van daaruit de distributie te verzorgen.¹³

Behalve de broodvoorziening waren er meer problemen die om een snelle oplossing vroegen. De zinneloosmeesters¹⁴ van het gesticht Reinier van Arckel meldden de schepenen dat enkele delen van de krankzinnigeninrichting onder water stonden. Zij kregen toestemming om vijf à zes patiënten onder te brengen in de gevangenenpoort. De regenten van het Groot Gasthuis gaven aan dat het gasthuis was ondergelopen waardoor zij de zieken niet langer konden huisvesten. De schepenen besloten daarop dat de zieke militairen ondergebracht konden worden in de Franse kerk en de overige patiënten in een leegstaand gebouw aan de Verwerstraat.

In die tijd was de stad verdeeld in negen blokken met aan het hoofd een blokmeester. Een belangrijke taak van hen was de armenzorg. De blokmeesters meldden zich eveneens op het stadhuis met de boodschap dat verschillende arme gezinnen niet meer in hun woning konden verblijven vanwege het hoge water. Zij kregen toestemming van de schepenen om de lege huizen in de blokken te mogen gebruiken voor de opvang evenals

de ruimtes van de schutterijen. Verder mochten de blokmeesters een extra collecte houden ten behoeve van de armen en kregen zij toestemming om alle lege bootjes op te eisen voor het vervoer van de armen. Hoewel het de vooravond van Kerstmis was, moesten de schepenen toch bekendmaken aan de predikanten dat op eerste en tweede kerstdag de vieringen geen doorgang konden vinden. Immers de Franse kerk was in gebruik voor de zieke militairen en de andere kerken waren door het hoge water onbruikbaar. Niet alleen de mensen leden onder het hoge water. Het vee moest zo veel mogelijk op het droge gebracht worden en daarom kreeg het gilde van de vleeshouwers of slagers toestemming om het onder te brengen in een tent die op de markt was geplaatst voor een vertoning van marionetten.

Op eerste kerstdag bleek er een gebrek aan meel in de stad. Doordat er nauwelijks wind was, konden de molenaars niet malen. Daarom informeerden de schepenen eerst bij de militaire gouverneur en later bij de dekens van de grutters (kruideniers) of zij over handmolens of geschikte stenen beschikten om rogge te malen. Na onderzoek bleek dat er slechts één handmolen beschikbaar was, die nu onophoudelijk werd ingezet. Indien nodig kregen de grutters boekweit geleverd uit de stadsvoorraad. Ook werd onderkend dat niet alle inwoners nog over turf beschikten en dat zij er zelf niet op uit konden om dit te kopen. Daarom werd geregeld dat op 26 december vier karren vol turf in de stad zouden rondrijden, geassisteerd door twee dragers om eenieder één of twee zakken turf te koop aan te bieden. De koster van de grote kerk liet weten dat de vloeren van de kerk zakten en dat de graven, behalve die van het koor, oplichtten en vervolgens weer instortten. Na overleg met een van de kerkmeesters en de rentmeester, besloten de schepenen dat de koster de toegang van het koor aan de zuid- en noordkant met planken moesten bedekken en dat men op 27 december met de predikanten zou overleggen of de godsdienstuitoefening in het koor kon worden hervat.

Op 31 december 1740 presenteerde Mr. Martini aan het college een overzicht van de verstrekte granen van 24 tot 26 december uit de stadsvoorraad door de politierentmeester. Hieruit bleek dat aan de negen blokken 94,5 zakken rogge waren uitgereikt, dat er 233,5 zakken rogge aan de bakkers waren geleverd en dat er nog een voorraad brood op het stadhuis lag.¹⁵

Veranderingen in de waterstaatkundige toestand 1740-1861

Na de watersnood van 1740 was er in 1757 opnieuw een grote overstroming die 's-Hertogenbosch en het rivierengebied trof. Het stadsbestuur besloot daarop om driehonderd nieuwe kaarten te laten drukken van de waterstaatkundige toestand van de stad en omgeving uit 1650.¹⁶ Deze kaart kon dan behulpzaam zijn bij het nemen van preventieve maatregelen.¹⁷ Ook pleitte het stadsbestuur bij de Staten-Generaal en bij gouvernante prinses Anna van Hannover voor hulp om inundaties te voorkomen.¹⁸ De burgemeester van Gorinchem, Martinus van Barnevelt, had al in 1740 aandacht gevraagd voor een oud plan van Bastingius uit 1658 dat voorzag in de aanleg van een afwateringskanaal tussen 's-Hertogenbosch, 's-Gravenmoer en Raamsdonk.¹⁹ In 1757 stelde hij voor om twee overlaten aan te leggen voor afvloeiing van het overtollige water van de Lek, de Waal en de Maas. Een overlaat was gepland in de Overbetuwe bij Opheusden en Ochten en de andere tussen Baardwijk en Drunen. Dit plan leidde uiteindelijk tot de aanleg van de Baardwijkse Overlaat in 1766. 's-Hertogenbosch droeg 25.000 gulden bij in de kosten en verwachtte voortaan verlost te zijn van overstromingen.²⁰ Het stadsbestuur zag ook het belang in van expertise op het gebied van waterbeheersing en belastte in 1786 de stadsarchitect met waterstaatkundige zaken.²¹ Om de beveiliging tegen hoog water te verbeteren, overlegde het stadsbestuur, zeker vanaf de Franse tijd, met andere betrokkenen zoals polderbesturen, de in 1798 opgerichte Rijkswaterstaat, het provinciaal en landelijk bestuur en het staats-hoofd. De gemeenteraad behandelde ook diverse voorstellen ten aanzien van het water-

¹⁵ Resoluties schepenen, SA, OSA, inv.nr. 432, fo. 124-141.

¹⁶ In 1650 was na een overstroming de waterstaatkundige toestand van de stad en de omgeving in kaart gebracht.

¹⁷ SA, OSA, inv.nr. 378, fo. 137.

¹⁸ Ibidem, fo. 297-300.

¹⁹ Bij kasteel Loevestein, gelegen nabij Gorinchem en Woudrichem, stonden Maas en Waal in open verbinding met elkaar. Bij een grote toevoer van water en/of ijs ontstond ook in dit gebied vaak wateroverlast.

²⁰ Begroting kosten overlaat, 10-11-1757, SA, OSA, inv.nr. 5631.

²¹ Resolutieregister A. Martini, SA, OSA, inv.nr. 408, fo. 286 rechts (R)-290 links (L).

vrij maken van de stad zelf en in bredere zin ook voor het rivierengebied van de Maas, de Dommel en de Aa. Zo werd in 1846 het plan behandeld van kapitein-ingenieur Snoeck dat voorzag in een waterkering in de Grote Hekel, de plaats waar het water van de Dommel de stad instroomt.²²

Op nationaal niveau droeg de oprichting van de nationale Waterstaatsdienst langzaam aan bij tot een betere waterbeheersing. In 1827 vroeg de provinciale gouverneur aan de hoofdingenieur van Waterstaat, A. Goekoop, om te onderzoeken hoe 's-Hertogenbosch watervrij gemaakt kon worden. Zijn ondergeschikte F.W. Conrad stelde hierop een plan op om middels een keersluis met keerdeuren de openingen in de stadshaven te sluiten. Ook moesten de doorgangen aan de Grote Hekel en de zogenaamde Oliebak gesloten worden.²³ In 1858 behandelde de gemeenteraad een plan opgesteld door Rijkswaterstaat met drie keuzemogelijkheden: een kanaal van Grave naar de Amer, een kanaal van Grave naar Hedikhuizen of de sluiting van het kanaal van Sint Andries. Vanwege de hoge kosten liet het gemeentebestuur de keuze over aan Provinciale Staten.²⁴ Ondanks de instelling van de riviercommissies door koning Willem I in 1821 en 1828 en diverse plannen van Rijkswaterstaat voor verbeteringen van de waterbeheersing duurde het tot 1850 voordat de ingenieurs Ferrand en Van der Kun adviseerden tot de aanleg van een Nieuwe Merwede.²⁵ In 1883 werd eindelijk de Maasmondwet aangenomen, die de Maas een eigen uitwatering gaf en een einde maakte aan de directe verbinding met de Waal bij slot Loevestein. Wel was al op 8 maart 1856 overgegaan tot de sluiting van het kanaal van Sint Andries waardoor Maas en Waal daar gescheiden werden.²⁶ Hiermede was de overlast nog niet ten einde want het Waalwater stroomde via de Heerewaardse overlaten nog vaak in de Maas. De gemeenteraad van 's-Hertogenbosch besloot op 15 mei 1880 definitief van de stad een polder te maken en zo de watervrijmaking van de stad te realiseren.²⁷ Uiteraard was hiermee de wateroverlast voor de omgeving niet opgelost.

De watersnood van 1861 en de hulpverlening

In 1861 telde de maand januari een aantal dijkdoorbraken veroorzaakt door langdurige ijsgang op de rivieren. Op 5 januari brak door ijssdammen op de Waal de dijk bij Vuren en de Brakelse Dwarsdijk op vijf plaatsen door, waardoor het beneden deel van de Bommelerwaard onder water liep. Het water liep daar zo hoog op dat het over de Maasdijk bij Poederloijen liep en de dijk daar ook nog eens doorbrak. Een dag later begaf ook de Waaldijk onder Nieuwaal het en overstroomde eveneens het bovendeel van de Bommelerwaard. Op 7 januari was de weg van Hedel naar Zaltbommel onbereikbaar en een dag later gold dit ook voor Rossum. Op 10 januari liep het water bij Aalst over de Maasdijk naar buiten en stond het twee tot vier meter boven het maaiveld. Toen ook nog de vorst terugkeerde, ontstond een bevroren binnenzee. Naast de grote wateroverlast in de Bommelerwaard stonden ook de straten in 's-Hertogenbosch voor een groot deel blank.²⁸

Op 7 januari 1861 berichtte de burgemeester van Hedel het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch over de grote nood waarin de ingezetenen van de Bommelerwaard verkeerden. Het college van Burgemeester en Wethouders nam terstond maatregelen. Als eerste hulp liet jonkheer Mr. E.J.C.M. de Kuyper, burgemeester van 's-Hertogenbosch, 2.100 halve broden naar Hedel sturen.²⁹ Verder werd op initiatief van de Commissaris van de Koning een watersnoodcommissie gevormd die onder leiding stond van burgemeester De Kuyper. Om de hulp te financieren ondernam deze commissie meteen actie om middelen in te zamelen. De commissaris riep de Brabantse burgemeesters op tot het innen van giften. De Bosschenaren konden op diverse plaatsen inschrijvingslijsten invullen. De commandant van de vesting, de stedelijke sociëteiten en het Nederlands Koffiehuis werden separaat benaderd. Tevens werd in veel dagbladen een beroep gedaan op de liefdadigheid van de Nederlanders. Inmiddels waren al vier boten en rijtuigen naar Hedel gestuurd om de bejaarden, zieken en gebrekkigen naar 's-Hertogenbosch te evacueren.

22 Ingekomen stukken 1846, SA, Nieuw Stadsarchief (NSA), inv.nr. 918; notulen raad, inv.nr. 16, fo. 30L-31R.

23 Bram Steketee, Hans Willems, *Vier eeuwen wateroverlast langs de Maas. Het waterbeheer van de Maaspolders en de stad 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2013), 89-91.

24 Notulen raad 1858, SA, NSA, inv.nr. 25, nr. 17 (25-5).

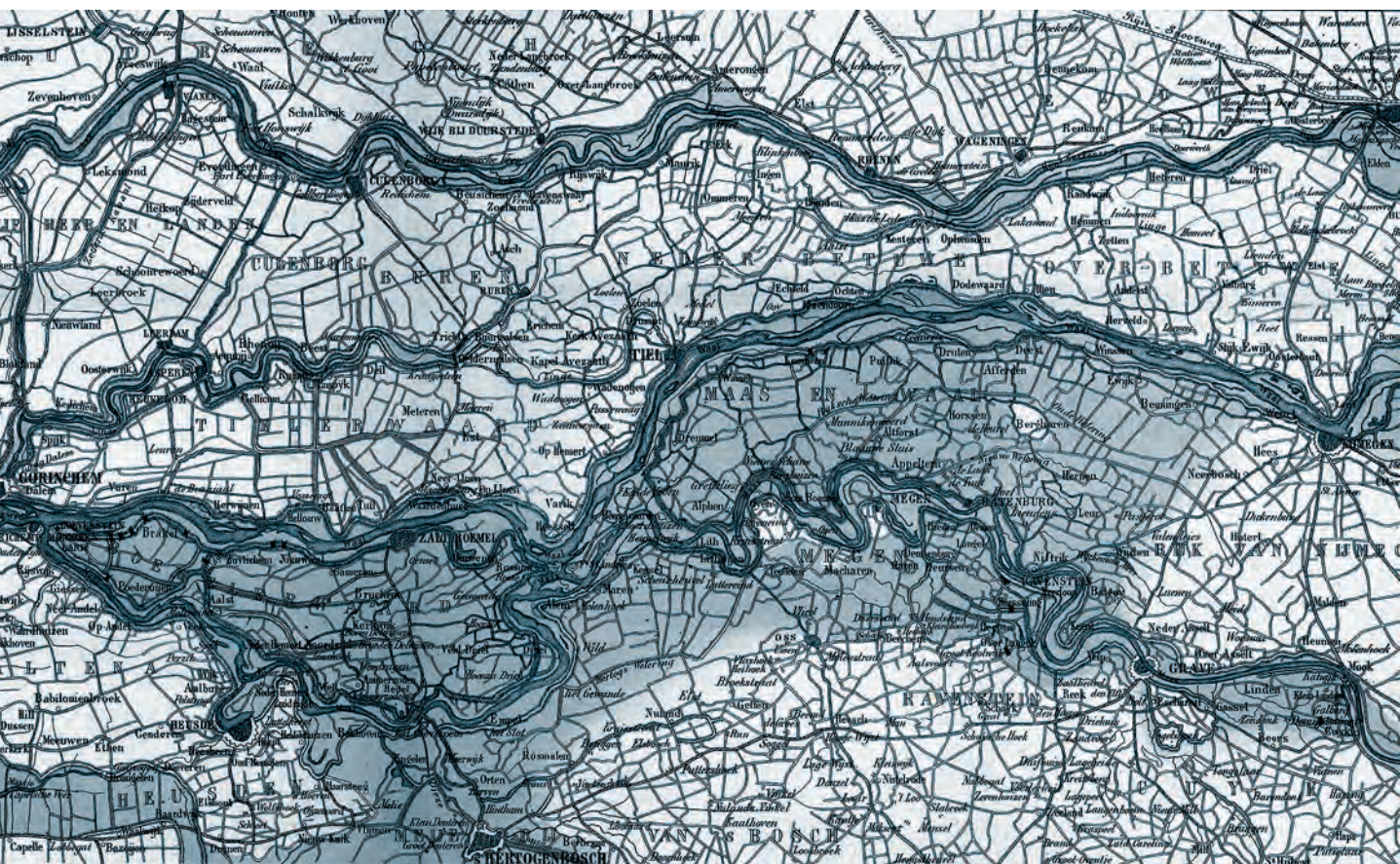
25 Ton Burgers, *Nederlands grote rivieren Drie eeuwen strijd tegen overstromingen* (Utrecht 2014), 148.

26 Verslag toestand provincie 1855, Brabants Historisch Informatiecentrum (BHIC), 's-Hertogenbosch, toegang (tg.) 17, Provinciaal Bestuur Noord-Brabant 1814-1920, inv.nr. 8393.

27 Notulen raad, SA, NSA, inv.nr. 48, fo. 124-131, nr. 4.

28 D. Hoogma, A. Steketee, *'s-Hertogenbosch waterstad. Een historische waterstaatkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996), 115.

29 Notulen B & W 1861, SA, NSA, inv.nr. 176, nr. 8.

Voor de achterblijvers werd brood en materiaal gestuurd om het vee zoveel mogelijk vast te maken aan palen zodat het niet verdronk.³⁰

Aankankelijk werden de vluchtelingen opgevangen in de Boterhal en thuis bij de inwoners van de stad, maar spoedig schoot deze capaciteit te kort en werden ook de voormalige Marechausseekazerne, het Tuchthuis en de Korenbeurs in gebruik genomen.³¹ De zieken gingen naar het Groot Ziekengasthuis waar voor de kraamvrouwen zelfs een aparte zaal werd ingericht. In totaal nam 's-Hertogenbosch 1.889 personen op uit de Bommerlaarwaard, 791 vonden onderdak bij particulieren en 1.098 in de beschikbaar gestelde lokalen. Al deze mensen moesten worden voorzien van bedstro, kleding en voedsel. Hiervoor sloeg men de handen in de stad ineen, maar de nood beperkte zich niet uitsluitend tot deze vluchtelingen. De stad stond zelf ook onder water en elders in Brabant kampte men eveneens met wateroverlast. In het begin beperkte dit zich tot de dorpen aan de Maas maar eind januari/begin februari waren ook Den Dungen en Sint-Michielsgestel overstroomd door een dijkbreuk langs de rivier de Aa bij het eerstgenoemde dorp. In de stad verklaarde de spijkokerij³² zich bereid om diensten te verlenen aan de noodlijdenden, mits er een schadeloosstelling tegenover stond. Met de commissaris van politie werd afgesproken dat er zoveel mogelijk brood in voorraad gebakken werd. De commandant van de vesting zette zes officieren in om samen met de politie de lokalen te bewaken waarin de noodlijdenden waren opgenomen. Ook stuurde de commissie een brief aan Koning Willem III waarin de benarde situatie werd beschreven en waarin zijn hulp werd gevraagd. De koning stuurde hierop onmiddellijk kleding. De minister van Oorlog zorgde voor 300 dekens. Omdat de opvang van de vluchtelingen langere tijd duurde, werden de kleuters en kinderen op de plaatselijke scholen opgevangen. Inmiddels kwamen er vanuit het hele land zowel in geld als in natura giften binnen. Ook de Bosschenaren zelf en het garnizoen droegen naar vermogen bij. Daarnaast vroeg de medische zorg extra aandacht omdat veel vluchtelingen aan tyfus leden. Burgerlijke en militaire artsen werkten samen in de plaatselijke geneeskundige commissie en zetten zich belangeloos in, bijgestaan door particu-

Afb. 2. Kaart van het in 1861 overstroomde gebied. Overgenomen uit J.C.W. Quack, *Geidenboek van den watersnood in 1861* (Dordrecht 1862).

30 Over de commissie en de genoemde acties: BHIC, tg. 579, Watersnoodcommissie 1861, inv.nr. 1, 9-1-1861.

31 De Boterhal stond aan de Pensmarkt, de Marechausseekazerne aan Wolvenhoek 11, het Tuchthuis aan de Spinhuiswal en de Korenbeurs aan de Orthenstraat.

32 De spijkokerij was een centrale keuken geëxploiteerd door de Vincentiusvereniging in 's-Hertogenbosch die tot doel had de armlastige inwoners van de stad van een warme maaltijd te voorzien.

Syders uit den Bommelerwaard
ZIEKEN-RAPPORT
van het
Groot Gasthuis te 's Hertogenbosch
van den *14 februari* 1861.

	Er waren gister morgen.	Ingekomen bij		Uitgegaan bij		Overleden.	Blijven op heden des avonds.
		Billet.	Evacuatie.	Billet.	Evacuatie.		
Burgers .	123	3	-	7	-	1	118
Militairen .	-----						
TOTAAL.	123	3	-	7	-	1	118

's BOSCH, den *14 februari* 1861.
De ~~Directeur~~ *verhoeden*
M. J. Meijland

Afb. 3. Ziekenrapport van het Groot Gasthuis. Brabants Historisch Informatiecentrum, toegang 579, archief Watersnoodcommissie 1861, inv.nr. 5.

47730

23 JANUARIJ 1861. (N°. 8.)
A n°. 34.
3^e AFDEELING.
—
—
—
Waarbij 's Konings tevredenheid en dankbetuiging voor de genomen maatregelen bij den jongsten watersnood wordt betuigd.

Aan de Autoriteiten in Noordbrabant.

's Hertogenbosch, den 23 Januarij 1861.

Ik heb de eer gehad te ontvangen eene missive van Zijne Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken van den 21 dezer lett. F. 2^e afdeling.

Ik voldoe bij deze aan den daarbij, ingevolge kabinets schrijven van daags te voren, aan mij opgedragen aangenamen en vereerenden last, de autoriteiten in deze provincie 's Konings tevredenheid en dank te betuigen]voor de door hen, ter gelegenheid van den jongsten watersnood, genomen maatregelen en bewezen diensten, alsmede voor hunnen ijver en zorg in het belang der slagtoffers van dien ramp.

De Commissaris des Konings in Noordbrabant,
P. J. BOSCH VAN DRAKESTEIN.

Afb. 4. Circulaire van de Commissaris van de Koning met kennisgeving van de tevredenheid en dank van de koning voor de door de autoriteiten tijdens de watersnood genomen maatregelen en zorg voor de slachtoffers. Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Oud Stadsarchief, inv.nr. 1057.

lieren en ziekenzusters. In totaal werden 371 personen opgenomen in het Groot Zieken-gasthuis, goed voor 8.616 verpleegdagen. Er overleden 54 patiënten.³³

De terugkeer van de vluchtelingen verliep traag omdat hun huizen onbewoonbaar of vernield waren. Op 20 februari 1861 kon nog geen enkel huis in de Bommelerwaard bewoonbaar worden verklaard. Met de betrokken Gelderse burgemeesters sprak de watersnoodcommissie af dat zij aan zouden geven welke evacués wanneer naar huis konden. Ondanks deze afspraak verliep de terugkeer traag en kregen op 27 maart nog 44 kinderen les boven de Korenbeurs terwijl nog eens 20 kinderen door ziekte niet in staat waren de les te volgen. Ook de Commissaris van de Koning zette druk op de terugkeer en zocht naar mogelijkheden om de noodlijdenden te activeren aan het werk te gaan zodat ze weer in hun eigen onderhoud konden voorzien. Verder stuurde de commissie nog de hele maand april brood, aardappels en andere hulpgoederen naar de Maasdorpjes en naar Den Dungen en werden er van 6 tot en met 9 mei nog negen evacués in het Groot Ziekengasthuis verpleegd. Omdat de weg tussen 's-Hertogenbosch en Vlijmen onbegaanbaar was door een dijkdoorbraak zorgden Gedeputeerde Staten voor een pontonbrug.³⁴

Koning Willem III toonde veel belangstelling voor de getroffenenen van deze ramp. Hij stuurde niet alleen onmiddellijk kleding maar reisde ook persoonlijk naar het rampgebied. Nadat op 16 januari al twee adjudanten de slachtoffers in 's-Hertogenbosch bezocht hadden³⁵, gaf koning Willem III op 6 februari zelf acte de présence en bezocht hij onder meer het Groot Ziekengasthuis.³⁶ Later in het jaar kende de Koning bij Koninklijk Besluit eretekens toe aan personen die zich tijdens de watersnoodramp onderscheiden hadden

33 Verslag commissie noodlijdenden, SA, NSA, inv.nr. 1061, pp. 5, 18-19, 34; notulen Watersnoodcommissie, BHIC, tg. 579, inv.nrs. 1, 12, 12 bijlage D.
34 Notulen Watersnoodcommissie, BHIC, tg. 579, inv.nr. 1, 20-2, 27-3, 15-4 en 13-5-1861; notulen B & W, SA, NSA, inv.nr. 176, nr. 5 (25-2-1861).
35 SA, tg. 393, archief van het Groot Zieken-gasthuis 1274-1811, notulen college regenten, 16-1-1861, fo. 6R en L. Dit archief is niet geïnventariseerd.
36 Ibidem, 6-2-1861, fo. 12 R.

door ijver, moed, beleid en zelfopoffering. In 's-Hertogenbosch werden in totaal 24 personen geëerd.³⁷

Conclusie

De strategische ligging van 's-Hertogenbosch op een knooppunt van waterwegen bood enerzijds mogelijkheden op het gebied van handel en defensie. Anderzijds zorgde dit ook regelmatig voor overstromingen. In beide onderzochte gevallen ging het om overstromingen veroorzaakt door zware ijsvorming op de rivieren tijdens strenge winters. Tijdens dergelijke noodsituaties werd de hulpverlening voortvarend ter hand genomen. Bij de kerstvloed van 1740, ten tijde van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, beperkte de hulpverlening zich tot 's-Hertogenbosch zelf. De president van de stad gaf samen met de schepenen directe leiding aan de hulpverlening. Zij onderhielden onder meer contacten met de dekens van de ambachtsgilden, de blokmeesters, de regenten van het Groot gasthuis, de militaire gouverneur, de zinneloosmeesters en de predikanten.

In 1861, in het Koninkrijk der Nederlanden, was de plaatselijke watersnoodcommissie een belangrijke spin in het web van de hulpverlening. Deze werd ingesteld door de Commissaris van de Koning en de leden waren invloedrijke personen uit diverse geledingen. Er werden bijna 1.900 evacuéés uit de Bommelerwaard opgevangen, de landelijke overheid initieerde een algemene collecte en de koning toonde zich zeer betrokken. Kortom, de hulpverlening was niet langer een plaatselijke aangelegenheid zoals in 1740. Giften stroomden uit het hele land binnen. Doordat de stad een vestingstatus kende, huisvestte het een garnizoen dat tijdens de overstromingen een goede partner was. Het verleende hulp bij voedseltransporten en bij medische diensten. Men plukte de vruchten van de ontwikkeling van een centraal regeringsstelsel zoals die in de Bataafse-Franse tijd was ingezet. Zowel in 1740 als in 1861 was de inzet van vele ingezetenen om hulp te bieden onveranderd. Men begreep dat alleen met een gezamenlijke inspanning van burgers en garnizoen de directe gevolgen van de watersnood konden worden aangepakt. In 1740 verliep dit deels via de gilden en de blokmeesters. In 1861 bestonden de gilden niet meer en verliep de communicatie via afgevaardigden van een beroepsgroep terwijl de armenzorg toen was ondergebracht bij de Godshuizen.³⁸

Op het gebied van waterbeheersing werden er zowel in de achttiende als in de negentiende eeuw maatregelen genomen, maar afdoende waren die niet. Toch werden er vorderingen gemaakt zoals de aanleg van de Baardwijkse Overlaat in 1766 en de sluiting van het kanaal van Sint Andries in 1856. De oprichting van Rijkswaterstaat heeft hier zeker een positieve bijdrage aan geleverd. Helaas waren vele plannen door beperkte financiële middelen niet direct uitvoerbaar. Verder kenmerkt de hulpverlening in 1861 zich door een regionale aanpak terwijl die in 1740 nog lokaal georganiseerd was. Dit vloeit mede voort uit een belangrijke ontwikkeling die zijn grondslag vindt in het proces van staats- en natievorming dat in de negentiende eeuw overal in Europa opgang maakte en in ons land beslag kreeg in het Koninkrijk der Nederlanden. Zo stonden onder andere de plaatselijke watersnoodcommissies in contact met de landelijke algemene watersnoodcommissie in Amsterdam. Daar werd erop toegezien dat schadeclaims uit de diverse overstroomde gebieden op gelijke wijze behandeld werden.

37 J.C.W. Quack, *Ge-denkbok van den Watersnood in 1861* (Dordrecht 1862), 50-56.

38 De Godshuizen beheerde ook het Groot Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch.